

BARTA JÁNOS

A NAGYIDAI CIGÁNYOK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Lévay József, a költő-barát 1853. május 19-én Miskolcra kelteve, többek között ezt kérdezi Aranytól:

„Mi az oka, hogy oly ritkán látom költeményidet a lapokban? Csak nem tesz veled a professori hivatal oly istentelenül, mint velem, hogy testemet jó vérben tartja, lelkemből pedig kiszívja az életerőt.”

Arany a kérdést nem hagyta válasz nélkül; május 28-án írja a nevezetes sorokat:

„Hogy a lapokban ritkán látod költeményeidet: ez előtted szokott dolog lehetne; én másszor sem írtam sokat, bár a fizetés ellen most panaszom nincsen, amit írtam, azért megfizettek, s ha többet írnék, többet is fizetnének. De a lírából egy kissé már kinőttem, mondvasinált érzelmeket nem tudok pengetni: eposznak pedig tárgy kell, olyan tárgy, minek költőisége az embert mintegy megüsse, átvillanyozza, mert enélkül csak egy jóra való ballada sem születik: ily tárgy azonban nem mindig akad, vagy nem mindig fogékony rá az ember: eszerint valamint a líra kedélymozzanatot kíván, úgy az elbeszélő költemény is azt, azon kis különbséggel, hogy lírában csak egy kell: a belső állapot, eposzban kettő: a külső tárgy a belsővel egybehangzásban, acél és kova – tehát jelenségei nem lehetnek oly sűrűk, mint a líráé. . .”

Amikor ez a bámulatatos hitelességű vallomás leíródott, már két esztendeje is elmúlt annak, hogy Arany, a *Toldi* középső részéhez anyagot keresve, kiírja magának Budai Ferenc *Polgári lexikon*ából az azóta közismert cigány-anekdotát. Az I. Ferdinánd és Izabella közötti háborúskodás során 1556-ban Perényi Ferenc

„az Erdélybe visszajött Izabellához pártolt, mellyért Ferdinand Puchaim nevű vezére által elvette őtöle Abaúj vármegyében Nagy Ida várát, húsz napi ostrom után. Azt írják, hogy mivel alkalmasabb vitézeket nem kapott, cigányokkal ótalmaztatta a várát, kik is minden reménységen s hitelen kívül viselték magukat, úgyhogy Puchaim már elment volna a vár alól, ha a vitéz cigányok, mint a haris, magukat el nem árulták volna. De ezek nagy kedélyesen azt kiabálták Puchaim után, hogy annak köszönje, hogy az ő puskaporuk már elfogyott, mert különben az ő táborának utána erednének és azt összetömrék. Eszerint Puchaim kitanulván erőtlenségöket, visszafordult, a várát megvette, földig lerontatta, a cigányokat is mind lenyakasztatta.”

Hogy az anekdotából oly hamar, és nem is sok keresgélés és próbálkozás után Arany egyik legkerekebb és legegöntetűbb epikus költeménye formálódott ki, az egyet biztosan dokumentál: azt, hogy a Lévaynak írt levélben említett „átvillanyozás” bekövetkezett, a téma és a „kedélymozzanat” egymásra talált – a téma földidézte, talán robbanásszerűen, de tartósan ezt a „kedélymozzanatot”. Milyen lehetett ez az első villanyütés, mit szabadított fel Aranyban? Az én igényem az, hogy ezt elsősorban magából a műből kell kiolvasnunk. De előbb legyen szabad egy pillantást vetnem messze előre.

Amikor Arany Arisztophanész-fordítása megjelent, tanulmányok és ismertetések jelentek meg a fordításról és magáról Arisztophanészról is. Azt a még mai szemmel is meglepő tényt, hogy a nagy nemzeti költő és mesteri műfordító nyelvtudását és időrabló filológiai akribiáját, ha már görögről volt szó, nem mondjuk a nagy tragikusokra, ha meg angolról van szó, nem Shakespeare-re pazarolta, a kor irodalmi közvéleménye könnyen tudomásul vette – de a belső indítóokokról tanakodni kezdtek, sőt mintha valami mentség után is keresgéltek volna. Imre Sándor szerint Arisztophanész komoly erkölcsbíró – ez vonzotta hozzá Aranyt. Valamelyes politikumot még a kritikai kiadás is próbál kiérezni belőle, holott Arany már 1881-ben, Kont Ignácnak Arisztophanészről írt cikksorozatához megjegyezte: „A bíráló nem hiszi, hogy engem Aristophanes csak philologice érdekelt; politice kellett érdekelnie. Hát

még egy harmadik nincs: aesthetice?” Ha az átvillanyozás a fordításokra is érvényes, Péterfy Jenő, majd az ő nyomán Voinovich jól megvilágítják mindazt az esztétikai tartást, amely Aranyt magával ragadhatta: Péterfy szerint a görög komikusban „elementáris esztétikai erő sziporkázik”; Voinovich: „A szellemnek és komikumnak ez az áradása az, mi költőt megragadhat, e fiatal kedv, igaztalan túlzásra és gúnyra szer könnyedség, mely örök hullámlásban van. . .”

Az én föltevésem az – eltérően az eddigi magyarázatoktól –, hogy az a bizonyos átvillanyozás, az Arany emlegette „kedélymozzanat” a nagyidai témával kapcsolatban is elsősorban esztétikai jellegű volt. Aranyt, akinek epikus alkatától elválaszthatatlan a dimenziók váltogatása, új dimenziók keresése és ha lehet, meghódítása, a véletlenül ölébe hulló téma váratlanul beemelte a tiszta komikum dimenziójába, ráhangolta a tisztán komikus hangvételre. Hogy ezt elhiggyük, elég csak a mű intonációját elolvasnunk. További magyarázatul: a komikummal ugyanaz az eset, mint az esztétika számos más fogalmával: a meghatározások özöne ellenére sem tudjuk a ráció, a fogalmi megértés vagy körülhatárolhatóság kereteibe beleszorítani. Én azt hiszem: meg kell elégednünk azzal a ténnyel, hogy van az életnek és a művészetnek egy ilyen autonóm szférája, dimenziója, természetesen árnyalatokkal és klimatikus változatokkal, és van egy emberi beállítódás, egy emberi gesztus és indítás, amely ebbe a különleges szférába, hogy csak nagyjából mondjam, a nevetés és kinevetés régiójába be tud emelkedni, hozzá tud hasonlítani.

Egyidőben úgy vélték, hogy minden nevetés kinevetés, hogy minden komikum támadás, kigúnyolás, szatirizálás. A komikum birodalmának ebbe a leszűkítésébe, egyetlen változatra való redukálásába semmiképp nem szabad belenyugodnunk. Hinnünk kell azt, hiszen életben-művészetben oly sokszor találkozunk vele, hogy van egy olyan változat, amelyet tiszta komikumnak nevezhetünk. Salaktalan, súlytalan komikumnak is mondhatnánk: fölény van benne, felszabadultság, derű, sőt

akár gyönyörködő elragadottság is. Hogy a későbbi fejtegetéseket világosabbá tegyem, hadd emelem még ki azt, hogy önmagában megálló, transzparencia nélküli, hátsó gondolatok, rejtett vonatkozások nélküli világ ez: a nevetés tiszta fluiduma. Arany a költői alkat és életérzés, az alkotásvágy kiismerhetetlen logikájával most ebbe a zónába sodródik bele – addig, amíg a készülő mű büvkörében tartja.

Néhány évvel ezelőtt egy akadémiai előadó szájából hallottam a következő kifejezést: „a nevető ember külön világa”. Valóban, a komikumnak, különösen tiszta változatának, különleges törvényei vannak. Az irodalom terén elég arra utalni, hogy a realitásnak, a valószínűségnek és az elhíhetőségnek másfajta szabályai, relációi érvényesek a vígjátékban, mint mondjuk a tragédiában vagy általában a komoly műfajokban. Hogy a komikum élvezetéhez, felfogásához külön beállítódás kell, sok mindent kell kikapcsolnunk vagy zárójelbe tennünk, ez ismert megállapítása az esztétikának. A komikum szférája tiszta megvalósulásában már eleve fiktív szféra, sőt bizonyos fokig irreális szféra is. Egyik német elmélkedő az ilyesféle kérdésekkel kapcsolatban beszél „Lügendimension”-ról, ahol – mint a világirodalom számos művében (Münchhausen) – a lódítás, a tudva-valótlanság, a megjátszott képtelenség törvényei uralkodnak. Nos, annak az inspirációnak, amelyet ez a téma adott, jelentős elemévé vált a lódítás, a lehetetlenséggel űzött költői játék, amelyet Arany még azzal is megtetéz, hogy az amúgy is fiktív dimenzióba egy sokszorosan fiktívebb álomtörténetet iktat be, s ezzel megalapozza műve világának kétszeres irrealitását. De erről alább talán még közelebről.

A komikum dimenziójának feltámasztásához aztán hozzájárult egy párhuzamos villanyütés is: a téma egyenesen arra volt kijelölve, hogy felszabadítson Aranyban egy olyan élményvilágot, olyan közvetlen tapasztalásból, adomákból, olvasmányokból, folklórból elraktározott kép-képzet-émlék-anekdotakincset, amely szinte már várt arra, hogy költői alkotásnak eggyé olvasztva műalkotássá objektiválódhasson. A

cigányélet volt ez, a maga társadalmonkívüli, nomadizáló, a maga ősi útjait járó világával. A szakirodalom szerencsére már annyira föltárta Arany cigány-élményének változatos forrásait, hogy ezek kutatása alól fölmentve érezhetjük magunkat. De egyet-mást azért hangsúlyoznunk kell. Először is: Aranyban nem részmozzanatok, izolált elemek aktualizálódnak, hanem maga egy egész életkör, egy összefüggő társadalmi képlet. Megint ismert és meghatározó esztétikai jellegű képlet az, hogy egy különös életkör, egy zárt, a mienktől radikálisan elütő világ kívülről nézve már potenciálisan komikus – adott esetben minden nagy és apró mozzanatával okot ad a kinevetésre, mint pl. jelenkori és özönvíz előtti apró népecskék nagyzólló államosdi játéka, az egyesületeskedés abszurdumai. Ilyen különkomolyan nem vett, már eleve fölénnyel kezelt életkör volt különösen a múltban, pláne Arany korában a cigányvilág a magyar népszemléletben.

Ez pedig nem maradt hatás nélkül Arany koncepciójára, ami felé egyébként az olvasmányélmény is hajtotta: a részletek sokaságában is, ezeket egy gyújtópont köré tömörítve, nem a cigányéletet ábrázolja, hanem a közösségi képletet: azt a cigányországot, amelyről még majd lesz szó. Az így kibővített és koncentrált témából aztán újabb energiák sugároztak elő. Megfelelő beállítással komikus lehet a normálistól elütő, kirívó, pláne ríktó disszonancia: testi, ruházódásbeli rendellenesség vagy különlegesség. Nincs megütközni vagy csodálni való abban, hogy ez az életkör Arany fantáziájában is a komikum alsó szintjét indukálta, a testiséggel, a mindennapi életműködéssel kapcsolatos nyers, burleszk, olykor drasztikus komikumot, amelyet Arany maga egy levelében (utóbb!) „niederkomisch”-nak nevez. Nem hiszem, hogy bővebb példátarat kellene idéznem: maga az olvasás (és mondjuk, a kortársak, pl. Toldy Ferenc megütközése) meggyőzhet bennünket arról, hogy *A nagyidai cigányok* – némi korrekcióval – a komikumnak erre az alacsonyabb, de elemi és hatékony szintjére van komponálva; jórészt innen áradnak esztétikai hatásai is. Ezen a

fokon – mint ahogy egyik külföldi olvasójának nyilatkozatából is tudjuk – nem érezni semmi transzparenciát, nincs jele semmi kettőshangzatnak.

A téma, a mű azonban érik tovább a költő lelkében. Az újabb impulzus, bizonyára közel az elsővel, észrevétette a témában csiraként benne rejlő epikus lehetőségeket; a kompozíciós lehetőséget, amely egyáltalán nem volt közömbös a strukturáló költő Arany számára, aki évekkal ezelőtt azt mondta magáról: nálam a kompozícióban van a költészet. Nos, a téma ennek a komponáló elvnek az uralma alá került; egyrészt a költő elsődleges és másodlagos élményekből, közvetlen tapasztalásból és irodalom alatti anekdotákból valóban fel tud építeni egy külön világot, egy önmaga lábán megálló embercsoportot és eseménysort. A cselekményváz körvonalai adva voltak, csak élénkebben ki kellett őket rajzolni, egy különleges epikai közeg, dimenzió sejtelve is kezdett kibontakozni.

Így lett a már alakuló műből a műfaji elemeknek, kellékeknek a komikum közegébe való emelésével először is *eposzparódia*, a hősi eposz parodisztikus átídomítása. A művet a szakirodalomban Voinovich nevezi paródiának – mint majd meglátjuk: a megjelölésnek kettős értelmet kell tulajdonítanunk. A műfajparódia tüneteit már többen észrevették és fel is sorolták: az alapvető esztétikai közegbe emelve megszólaltatja Arany a propozíciót, az invokációt, a parlagi múzshoz intézve: a hetven sátoralja cigány felvonul az eposzi gyűlésre, mint Homérosz vagy Vergilius daliái; Csóri a vár pincéjébe száll le, mint Aeneas az alvilágba; nem hiányoznak a komikussá stilizált párviadalok, mint a nagyeposzokban, sőt a lovagi eposzok amazonja is reinkarnálódik Dundi asszony alakjában. Időnként a költő, mint a hajdankor rapszodoszai, hogy úgy mondjam, lélegzetet vesz, nekifoházkodik egy-egy jelentőssé puffasztott mozzanat megéneklése közben: „Gyöngé az én tollam, írni erről képet. . .” hősét meg is szólítja: „Csak te, vitéz Csóri, csak te nem alhatnál” – „Ha, kegyes olvasó, immár azt kívánod, Hogy az ütközetről neked adjak számot. . .”

„Ama híres Vajdát követem jelenleg”, „Ti, kik ezt halljátok, szaladjatok innen. . .” (a döntő párviadal előtt): „No hiszen majd én meg erőtlen pennámmal Hozzáfogok, – avagy elbeszélni számmal. . .” A nagy hősi eposznak Homérosz óta ékeségei a sokszor bizony terjedelmes hasonlatok. Arany erről sem felejtkezik meg: az éjszakai halottvivők a II. énekben; az erdőn a fejszecsapásoktól összeroppant két iszonyú tölgy (IV. ének, a hasonlatnak hosszú irodalmi múltja van; Arany azzal parodizálja, hogy ő ilyesmit sose látott). A cigányok végső megbolydulását érzékelteti a túri vásár-hasonlat.

A műfajparódia mintegy csak a külső keretét, összetartó eresztékeit adja a műnek: a téma az eddig elmondottakon túl azért is válhatott Arany számára izgalmassá, mert megérezte benne egy másik, mélyebb paródia lehetőségét. Szeretném hangsúlyozni, hogy még mindig nem a szabadságharcról, 48–49-ről van szó: mélyebb, alapvetőbb valami az, amit a költő torzító látomássá akar megformálni – ami a cigányélet ábrázolását most már valóban nem is túl diszkréten transzparenssé, önmagán túlmutatóvá teszi, s a játéknak valóban ha nem is tragikus, de komolyabb színezetet ad. Az eddigi szakirodalom nyomán felesleges is sok szót ejteni arról, hogyan teszi csúffá Arany azokat a jellemvonásokat, amelyekkel a magyarság büszkélkedik – Gyulai, Beöthy, Voinovich nem fukarkodnak a felsorolással:

„a holnappal nem törődés, egymás közt marakodás, üres kérdés, hirtelen csüggedés nemcsak cigány tulajdonok; az álmodott dicsőség, Nagy Cigányország rajongó álma, melyből kudarc az ébredés – nemcsak cigánysors”.

Valóban – akár Arany idevágó utólagos magyarázata nélkül is – kiérezni a műből a deheroizáló, fonák nemzeti karakterológiát; persze azért mégis elgondolkodtató, hogy a kortársak ezt nem vették észre.

Voltaképpen ez az anti-karakterológia csak eleme a műbe rejtett még mélyebb paródiának. A szaktudomány művelői

már próbálták kifejtetni és rendszerezni, melyek azok a hatóerők, csoportlélektani elemek, amelyek a közösségi integrációt, jelen esetben a nemzeti integrációt létrehozzák és fenntartják – hogy úgy mondjuk, a nemzetalkotó kellékeket. Nos, röviden megmondva: a nagyidai történet közösségi paródia, egy nemzet létrejöttének paródiája; a nemzetépítésnek kártyavárrá való leleplezése. Az persze, hogy a nemzeti létnek a bomlás, a dezintegráció a legnagyobb veszedelem, már a mű hangvételéből kiderül, annál inkább a cigány-szervezkedés további mozzanataiból (Pártosság magyar közt vala szép divatban. . .). De tovább menve, sorra bukkannak elő „rongymezebe öltözve” a nemzetalkotó kellékek. A cigányság, a magyar nóta daliái, a parlagok műzsájának „választott népe” – „Régi híres nemzet cigányok nemzete, Sötét ó világon vész el eredete” – „Dicső nép vagyunk mi, annyi már szentvaló; Csak az irigyünk sok, hordja el a manó” – „Van-e világon vitézségre párunk.” „Most a nemzeti gőg kitöre nagy zajjal” – „Örökös fejünkkel tesszük Csóri vajdát, ki Cigányországnak megveti alapját” – „Eljárta eszével Nagy Cigányországot” – „Csak nincsen a cigánynak párja” – „Híre, becsülete Nagy Cigányországnak” – az álombeli győzelem után: „Hisz annyi dicsőség jut ma egy legényre, Hogy nem egyhamar fog éhezni lepényre”. Idézni kellene Csóri beszédét egészen – a hivatalok kiosztását, a halottak özvegyeinek és árváinak eltartás helyett toronymagasságú emlékművel való biztatását.

Megszóal itt minden eleme a nemzeti tudatnak: a kiválasztottság, az ősi eredet, a történelmi tudat, a múlt dicsősége, a győzhetetlenség hite, a vitézség és a nemzeti erények. A szemünk előtt játszódik le: hogyan szerveződik meg egy közösség, afféle országgyűléssel, vezérválasztással, a hivatalok kiosztásával – csakhogy minden a fonákjára van fordítva: komikussá torzítva, minden díszétől megfosztva, illúziótlanul. Ha van valami komolyan megfogható ebben a komikus eposzban, az éppen ez a lekopasztás, a nemzeti tudat és a nemzetalkotó tényezők parodizálása, ahogy ma mondanánk: deheroizálás,

mégpedig olyan radikálisan, a kinevetetés olyan erejével, amely már fölér a nemzeti mítosz tagadásával. Azokban az években, amikor éppen a nagy vereség után a közösség mitikus képzeletekbe és ábrándokba menekült, ott kereste a vigasztalást – nem csoda, hogy ezt az ábrázolást teljes értetlenség fogadta. Aranyt magát is oly elemi erővel sodorta a komikum áradata, annyira cigányméreteken gondolkodott, hogy – úgy vélem – megírás közben, az alkotás hevében nem is mérlegelte a nagyidai történetnek esetleg a komikumon is túlmenő rezonanciáját. Egyelőre egy évtizedig nem hallani olyan bírálót, hogy a műbe a történelem persziflázsa is bele van szöve, ha nem is okvetlen a szabadságharcé.

Az értelmezést azonban ki kell egészíteni még egy nem közömbös megfigyeléssel. Egy öntésből való alkotás van a kezünkben, amely valójában két nekifutással készült. Az első két ének még Arany geszti nevelősködése idején keletkezett; a Kőrösre való készülődés, az új állás elfoglalása hézagot idézett elő, s a harmadik és negyedik ének már a körösi tanárkodás első hónapjaiban kerekedett ki. Közelebből nehéz megmondani, milyen okból, de ez a megszakítás, a közbeiktatott pauza nem oszlatta ugyan el a mű alapvetően komikus, pláne alantasan komikus dimenzióját, de némi átszíneződést mégis előidézett benne. Most kezd érvényesülni, ha többnyire csak sejtelem-szerűen is, az a bizonyos, a későbbi önmagyarázatokban emlegetett fájó szubjektivitás, amely már inkább köthető a szabadságharc és a nagy tragédia emlékéhez. Hogy annak, amit e még rövid idő alatt Kőrösön átélt, az új közösségnek, az iskola sorsának, a hatalom packázásainak volt-e, és mennyi része volt ebben a diszkrét átszíneződésben, azt bizony nehéz megmondani. De itt már lappang a szabadságharc elvesztett csatáinak képe („Vesztett csaták, csúfos futások”), a győzelembe vetett vakmerő bizakodás; különösen beszédes a bekötött szemmel harcnak indulás motívuma, a vigasztalás, hogy szép dolog halni a hazáért, Csóri vezéri és vajdai önteltsége, a hivatalok kiosztása: ki mire van kvalifikálva; akadt értelmező,

aki a fővezérré tett Akasztóban Görgeyre vélt ismerni; a vitéz voltukért jutalmat kérő elesettek; már éles szúrás az, hogy Csóri az özvegyek és árvák támogatását megtagadja, s az eseteket a majdan felállítandó emlékművel vigasztalja – s aztán a párviadallá szelídített harc a „versengő vezérek” közt. Ezek a mozzanatok, helyzetek, típusok így kipécézve talán nyomnak is valamit a latban – de az egész mű kontextusában annyira körül vannak fonva burleszk, nyers drasztikummal, hogy nem tudják és nem is akarják a hangot a tiszta szatíra felé modulálni. Hozzá kell vennünk mindehhez még azt, amivel az elbeszélő hangnemet véges-végig jellemezhetjük: játékos, ingerkedő, tréfásan nagyzó, fölényesen mosolyó ez, bujkálva is, nyíltan is, az olvasóhoz való odaszólásokban is – nem gondolnám, hogy valaki akár egy sóhajtást is hallana ki belőle.

Összefoglalom azt, amit a fentiekben bizonyítani óhajtottam: a mű megköltéséhez az első indítást nem a szabadságharc emléke, a keserűség, a pesszimizmus adta, hanem a tiszta, salaktalan komikum dimenziójának megtalálása, s ahogy ma mondanánk: mindvégig ez a komikum adja meg a mű domináns energiáját. Ugyanekkor felszabadult a költőben egy gazdag élménykészlet, a cigányélet első és másodkézből, a komikummal jól összehangzó cigányperspektíva. S csak ahogy a mű eposszá kerekedett, alakultak ki parodisztikus elemei: az illúziótlan nemzetkarakterológia, a nemzetalkotás, a nemzeti tudat, a nemzeti mítosz kicsúfolása – s talán legutoljára szivárogtak be a tartalomba olyan mozzanatok, amelyek valamiképp a szabadságharcra mutatnak, céloznak vissza.

Ezzel be is fejezhetném, ha néhány kérdőjel és tilalomfa nem állana előttem. Mindenesetre elgondolkodtató az, hogy Arany, aki mindig érzékeny volt művei visszhangjára és aggódva figyelte fogadtatásukat, valamennyi között éppen ezt az alkotását volt kénytelen nem is egyszer megmagyarázni; költői szándékát, mondanivalóját az értetlenség vagy a félreértés ellen megvédeni. A „Vajda” váratlanul érte a közönséget és a bírálókat, de nem tudom elhallgatni a kérdést: nem volt-e

ilyen váratlan, a magyarázat elől kibúvó alkotás a költő számára is? Ne haborodjunk fel a kérdésem: tudatában volt-e Arany annak, mit alkotott, föl tudta-e mérni önnön művének tájait? Érezte-e, hogy az a bizonyos (az Arisztophanészfordításokkal kapcsolatban említett) „feloldó” Dionysos üzött vele pajkos tréfát? A hirtelen, de tartós ihletből Múzsájának (a „parlagi múzsának”) olyan rakoncátlan, illegális, pezsgő vitalitású gyermeke született meg, hogy ő maga sem tudta hova tenni, nem tudott róla magának számot adni. Ez a bizonytalanság közvetlenül persze nem dokumentálható – a „finis operis” után az alkotáslélektan szerint művészi nyugalomnak kellett következnie.

De már az első bírálatok megtették a magukét ahhoz, hogy a lappangó bizonytalanságot a „Cigányok” értéke és értelmezése körül fellobbantsák; a reakciónak nemcsak ismétlődése, de éles volta is erősíti ezt a gyanúkat. Mint ismeretes, az első bírálok még semmiféle „eszmeiséget” nem kutattak a műben; jobban melléfogtak, mert művészi kvalitásait vonták kétségbe. Arany hamar reagál, különös módon versben és nagyon áttételesen. Nem a művet, hanem önmagát védi. Ha a *Vágtat a ló* vers alá nem jegyezte volna oda: „Emlékezés a Nagydai cigányokra”, majd később az összkiadás kézipéldányának szélére: „A Nagydai cigányok felületes bírálataira”, bajos lett volna a vonatkozást észrevenni. Voinovich szerint (KrK I. 458) „Arany költői öntudatának szinte egyedülálló példája. Tanulságos, mennyire hajlik Arany a szimbolikus kifejezésre, kivált ha önmagáról szól. A vers a Pegazus-jelkép reális változata.” Ha a szimbólumot meg akarjuk fejteni, a műre egyetlen, bár jellemző célzás van benne: a „nemes mén”, „Kénye-kedvén rossz katangok És lapú közt hogy csatangolt. . .”; de a bírálatok: „Gyáva ostor szennye testén”, „Kikiálták vén gebének”, sőt „silány dög”-nek is. Úgy érezzük: Arany itt még nem a művet védi vagy magyarázza, hanem a költői tehetségét ért sérelemre reagál nagyon élesen; nem tudom: Toldy Ferenc hogy olvasta, ha egyáltalán megértette. Ő írta a műről: szo-

morú aberrációja egy ritka szép léleknek. Persze nincs törvény rá, hogy az irodalomtörténésznek a komikum iránt is érzékkel kell bírnia – hát még a szimbolikus kifejezés iránt! Az idézett utalás a katangra és lapura ugyan érezteti, hogy a mű az esztétikum alacsonyabb szintjén mozog, de nem mond semmit célzatról és fogantatásáról, hacsak a „kénye-kedve” szerinti „csatangolást” nem próbáljuk megfelelő helyére tenni. De mindenképpen oka van annak, hogy Arany reakciója bármilyen burkolt, de nagyon éles; magáénak ismeri el a művet és értékét sem érzi kétségesnek.

A seb azonban ezzel még nincs begyógyulva; lehet, hogy Aranyt elfogta közben az „örök kétely”; a nyilvánosság elé nem viszi a panaszát, de szükségét érzi annak, hogy legalább baráti levelekben költői szándékát: a mű genezisét kifejtsse, szinte-szinte mentegesse. Két ilyen barátunk szánt önmagarázatról tudunk. 1853 elején megint fölveszi a levelezést Szilágyi Istvánnal: hosszú panaszos levelet ír családi bajairól, az iskola állapotáról, bánja, hogy otthagytta a maga csendes Ermenonville-jét, s így tér rá a nagy témára.

„Illy körülmények közt, hozzá tudva még a közönséges bajt, nem csoda, ha a múzsa elveszti minden elevenségét, vidorságát? Hogy Fratze-t ír a világra s emberiségre, mert a Cigányok semmi egyéb, mint a pessimismus nyelvöltögetése. E szempontból lehetett volna azt méltányolni, ha ugyan magát e szempontot méltányolni lehet. De nem tehettem másként: okádkhatnám volt. (Megbocsáss e szóért, ki akartam magamat fejezni.) Ha üres, ha tartalmatlan, ez nem annyira az én hibám, mint az *állapoté*, mely az ostromról neveztetik.”

Az ismert, Gyulainak szóló önéletrajzi levél (1855. jún. 7.) szinte ugyanebben a hangnemben, kissé tömörebben:

„A nagyidai cigányok (melyet ugyan már Kőrösön végeztem be), népies víg eposz, oly kedélyállapot kifolyása, midőn a világ folyásával és önmagammal meghasonulva, torzalakok festésében akartam kárpótlást keresni.”

Közben hadd iktatom ide egy filológusi sejtelmemet. Arany Tompának is panaszkodhatott. 1852. jún. 3., Tompa Arany-nak:

„A Vajdát kaptam, köszönöm. Nagy gyönyörűséggel olvasgatom. Ne várj tőlem sok szót. A Vajda teljesen sikerült s kétségkívül nincs párja ő kegyelmének két országban. Még a trivialitások is ügyesen vannak beszöve. Szóval gratulálok.”

Erre következhetett Aranynak egy panaszos levele, mely azonban, úgy látszik, elkallódott, ti. Tompa legközelebbi levelét, jún. 23-án, ezzel kezdi:

„Haragszol édes Jánoskám, haragszol? pedig bizony isten hidd el, kár vesztegetni az epét, mely szükséges leend majd a töltött káposzta megemésztésére. Te nem hitted még azt, hogy e semmire kellő irodalom vagy is inkább az irodalom semmire kellő emberei a legnagyobb gyönyörűséget találnak abban: leráncigálni magokhoz azokat, akik egy kissé feltűnőbb magasságban állnak. Írhattad volna te a Vajdát akárhogy, írhattad volna úgy, amint e bölcs ítész eléd cirkalmazta: nem ér semmit! akkor más lett volna a hibája. . .”

Nyilvánvaló a célzás a Nagyidáról e hó elején megjelent bírálatokra, a Magyar Hírlapban és a Budapesti Visszhangban, s ez megmagyarázhatná a levél keletkezését, de már az a mondat: „a bírálatot a Vajda felett én is méltánytalannak találtam, sőt olyannak, mellyel téged személyesen akartak szurkálni” – az „én is” egy (elveszett) levélbeli panaszra utal: ebben is olyasmit mondhatott Arany, amit előbb Szilágyinak, utóbb Gyulainak megírt.

Azt, hogy Aranyt a bírálatok mélyen sértették, önbizalmát megingatták, könnyű megérteni. Ami a Szilágyihoz és Gyulaihoz intézett önmagyarázatot illeti, bizonyos fokig bizalmatlan vagyok költők és írók önmagyarázatai iránt. Azok már a kész mű birtokában ugyan, de az eredeti ihlet ellobbanása után keletkeztek, esetleg más lelki beállítódásból. Arany sem mindig biztos önmagában: *A rab gólyában*, mely nyilvánvalóan saját költősorsának allegóriája, utóbb a negyvenes évek politikai küzdelmeinek tükröztetését látja: a *Rózsa és Ibohyát* előbb szereti, utóbb gyöngének tartja. A „Vajdá”-ra visszatérve: úgy tünteti föl, mintha az azidőbeli kínzó, különösen rossz közérzete termékének, vagy ahogy ma mondanánk, lereagálódásának

gestusa volna: a pesszimizmus nyelvöltögetése, „okádkhatnám volt”, meghasonlás önmagával és a világgal, s mindez torzképek festegetésében keresne utat, miután a múza elvesztette minden elevenségét, vidorságát. Nem kétlem, hogy Aranynak volt ilyen közérzete, de nem akkor, amikor a Cigányok eposzát komponálta. A mű esztétikai tónusát már az invokáció is megadja: a parlagok múzsáját arra kéri „Önts szájamba édes, hatalmas éneket”. Azért kérné így, mert undorítóan rossz közérzete van? Elképzelhető, hogy Aranyban a csakugyan méltatlan, süket bírálatok idézték elő hangulatának ezt a visszavetítését; nekem amellet kell maradnom, hogy ilyen közérzet, ilyen szándék nem idézheti föl a tiszta komikumnak azt a játékosan lebegő atmoszféráját, amely az eposzt az első hangütéstől mindvégig betölti.

No de lassan elülnek a hullámok a költő lelkében; a közönségben ilyen hullámok nem is voltak: a kedvezőtlen bírálatok jók voltak ellenpropagandának. A mű nem fogyott; amikor Arany 1863-ban visszaváltotta, hogy összes költeményei együttesébe beiktassa, még 600 példány hevert a raktárban. Közben folyt a költő és a magyarság élete tovább: tespedő, kedvetlen évek után Arany 1860-ban Pestre került: az októberi diploma éve ez, az újból felbuzduló országos nemzeti érzés ideje, a Széchenyi-óda, a *Magányban*, a *Rendületlenül* ideje; az országgyűlés izgalmi és kétségei, Deáknak és elvbarátainak előtérbe kerülése — az időleges kudarcok ellenére is a „remények éve”. A fejében zsi bongó tervek közül Arany a *Bolond Istókra* tér vissza, amelynek első éneke kikerekítve, töredék voltából kiigazítva 1863-ban meg is jelent. Ahogy Voinovich mondja: ekkor kezdett új kedvvel a második énekhez. Eljut az első 11 versszakig, kiadja és keltezi is: 1863. jún. 23. Az első ének végét továbbgondolva, bele kellett botlania megint a cigánytémába. A Nagyidát alighanem újra el is olvasta, s felkavarodott emlékében mindaz a bántalom, amely annak idején a mű megjelenésekor érte. Különös dolog történt mostan, amelynek megértéséhez csak a költő lelke adhat kulcsot. A megkezdett

II. ének 3–10. versszaka *A nagyidai cigányokra* pillant vissza: Arany megírta életének egyetlen, de annál jelentősebb palinódiáját. Nem idézem folyamatosan, egészében, legyen szabad ismertnek föltételeznem. Rejtelmes alkotás ez, amelyben több szólam olvad össze, nem könnyű őket szételemezni; a mű interpretációját még jobban összekuszálja.

Az csak természetes, hogy felelevenedik az egykori kritikusi ócsárlás emléke: „Elolvasták-e, vagy föl sem szelék? Korcs volt, üres volt, aljas volt: elég.” „Rossz vagy, silány vagy, másként nem hevernél százsámra most is Julius Müllernél.” Ennél azonban sokkal több történik mostan: először is Arany azt a nemzetparódiát, amelyről fentebb beszéltem, a cigány-életkörből kiemelve közvetlenül átviszi a magyarságra, amit különben az addigi értelmesebb olvasók is sejthettek. „Torzulva érzem sok nemes hibádat, Rongy mezbe burkolám dicső orcádat, Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd.” A döntő mozzanat mégis az, amellyel hosszú időre megszabta a mű értelmezését: a nagyidai bohózatnak közvetlen kapcsolatba hozása a szabadságharccal, 48–49-cel, ennek mintegy amaz mögé vetítése: „Dicső, nemes faj, mely vértett Idánál! (Ott volt a végcsapás, *Világoson*).” Néhány apró mozzanattól eltekintve: szinte kézre adja Csóri vajdának Kossuthtal való azonosítását: „Rajongva tűnt elém a sátrak népe: A vajda Csóri, a nagy *álmódó*, Ki maga alszik egy nemzet nevébe’, Álmában újabb, szebb hont alkotó. . .” Valóban így érezte-e akkor, amikor a hős dáadék bukását megénekelte?

Tudniillik a fenti perspektívához igazodva meg kellett fejtenie a mű keletkezéstörténetét, úgy, ahogy most, több mint tíz év eltelte után látta. A kulcssorok régóta ismerősek: „Ki gondolt arra, hogy van benne eszme, cigányfölötti érzés valami. . .” „Oly küzdelemre, mely világcsoda, kétségb’ezett kacaj lón Nagyida.” Az eposz a „szent romon” keletkezett. „Kezdek *nevetni*, a sírás helyett.” S nyomatékosítja mindezt a kárvallott szőlősgazda példázata, aki a jégverés láttán „magánkívül s őrjöngve kacagott fel”. Hogy ezt a kacagásba forduló

örjögő fájdalom motívumát a szakirodalom hogyan vitte tovább és hogyan írta át nagyzenekarra, azt olvashatjuk Voinovichnál (II. 129): „a tehetetlen fájdalom átkozódása, . . . egy flagelláns korbácsütései, aki maga vérzik alattok. . . Valami szent örjögés van ez önmarcangolásban. . .” – túltéve ezzel azon is, amit Arany maga mondott. Minderre az áradozásra én egyetlen kérdéssel felelek: mi az, ami a műből magából kiolvasható; mi az, amit a tiszta komikum dimenziója elbír; elbírja-e ezt a kétségbeesést, ezt az örjögő fájdalmat, amely a *Bolond Istók* stanzáiban oly ünnepélyes pátoosszal szólal meg? Ez a dimenzió ilyen élmények elől nyilvánvalóan el van zárva, ha csak nem magához idomítja őket – ha akarja és tudja.

Mi történt theát voltaképpen? Előbb hadd idézek Makay Gusztávnak az Irodalomtörténet 1982. 4. számában megjelent műhely-cikkéből:

„Nem hiszem, hogy ne tudnánk *emberileg* őszintének és *pszichológiai*lag hitelesnek elfogadni Aranynek *A nagyidai cigányokra* a *Bolond Istók* 2. énekében 1865-ben (helyesen: 63-ban!) adott lélektani magyarázatát: hogy ez a szerencsétlen (!) költemény valóban nem a forradalom és a szabadságharc elítélése, hanem a nemesi vezetés, a „versengő vezérek”, a szalmaláng-lelkesezés, a lehetőségek nem reális felmérésének keserű, fájdalmas *plebejusi* bírálata akar lenni. . .”

Ez Arany utólagos önmagyarázata, nem az, ami a költeményből kiolvasható, főleg a „bírálat” plebejusi jellegéről nem. És mintha Toldy Ferenc árnyéka kísértene abban, ahogy ezt a kitűnő komikus eposzt, Arany egyik legkerekebb, legszembetűnőbb alkotását „torzszülött”-nek nevezi.

Ismétlem a kérdést: ha ez az önvallomás morálisan és lélektanilag szubjektíve hiteles is – vajon az-e a valóság mérlegén mérve?

Elfelejtette volna ekkorra Arany a Cigányok keletkezésének körülményeit? Azt, hogy végre egyszer tudott őszintén nevetni és nevetetni? Még ez sem volna éppen lehetetlen. Valójában azonban komolyabb folyamatról van szó. Arany számbaveszi az utolsó évtizedben alkotott műveit, felidézi a Bach-korszak általános közhangulatát, s a hatvanas évek elejének hazafias-közös-

ségi felbuzdulásában megerzi, hogy ez a mű elüt ettől az együttestől, prózaian mondva kilóg belőle. Amúgy is érzékeny lelkiismerete, felelősségérzése, az „örök kétely” most úgy érezteti vele, mintegy arra ébreszti rá, hogy hibát követett el ezzel a komikus eposszal, főként mivel most már nyíltan a szabadságharcra vonatkoztatja: ebből a perspektívából nézve a műben egy elhibázott gesztust kellett látnia; túl messze ment a deheroizálásban, rombolt a nemzeti köztudaton, ócsárolta a magyarságot, támadta egyik legnagyobb arányú mítoszát. Az *önvád* az a mélyebb szöveg, amely ezekből a stanzákból kiérezhető – s az a költői-emberi szándék, hogy a nemzetet, minden bírálaton túl, megerősítse önmagába és küzdelme nagyszerűségébe vetett hitében. Beszéljenek a sorok maguk:

Halálra mennék érted, ha kívánnál;
Engem esz a lúg, ha fejed mosom;
Rothadjon a nyelv, mely téged profánál,
Édes enyím szentem, magasztosom. . .

Bámulta egy világ, amit cselekszel,
Minőt legenda csak ritkán mesél. . .

Igy én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat. . .
S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségbe'esett kacaj lón Nagyida.

Az a hazafias érzés, amely itt már-már himnikus hangon megszólal, kétségtelenül hiteles, eleven volt bizonylyan 1851-ben is. A kétségbeesés, a hazafiúi rajongás emelkedhet ódai hangra, meg is kívánja azt, de akkor mondandóját nem a „parlagok múzsája” fogja diktálni. Nem mindenképpen tartanám örvendetesnek, ha Aranyinak őszinte érzésből, de eltolódott perspektívából adott önmagyarázata általában elterelné a figyelmet a komikus eposz valódi értékeiről, mintegy fátyolt bo-

rítva rájuk. Hadd beszéljenek a mű vitathatatlan esztétikai értékei – önmagukért, az utólagos önmagyarázaton pedig érezzük meg azt, amit Arany érezhetett: Salvavi animam meam. Sikerrült megszönie azokat a szálakat, amelyek ezt az összképhez mérve akár kirívónak is mondható alkotást az együttesbe bekapcsolták.

A magam fejtegetéseiből viszont le lehet vonni egy tanulságot: a szellemi világban nincs szívósabb létező az előítéleteknél. Arany *Bolond Istók*-beli önmagyarázata túlélte nemcsak a költőt, hanem irodalomtörténetünknek több mint száz esztendejét. Hogy ez az önmagyarázat nem fogadható el, azt előttem kimondta Képes Géza „*Költő a válaszüton*” című cikkének 1. pontjában (It, 1973. 356–373., kötetben *Az idő körvonalai*, 1976). Én ezen az indításon annyiban akartam túllépni, hogy az önmagyarázat lelki okait is, amennyire tőlem telt, kikutattam. Egyébként Képes Géza cikke most újraolvasva, mondanivalójának egyéb elemeivel erős kételyeket ébresztett bennem. Szerinte a „Csóriász”, ahogy a barátok becézték, valami választat jelentett volna Arany eposzírói pályáján; benne nemcsak a hősi eposztól akart volna elbúcsúzni.

„Alapos okom van azt hinni, hogy Arany ebben a soha meg nem értett, mert soha alaposan el nem olvasott művében nemcsak a Toldi-szerű reális, rusztikus hősi történetekkel, azok hangjával és versépítési módszerével, hanem magával a népiességgel mint művészi iránnyal is le akart számolni.”

És ha ezt kritikusai megértik, nekifogott volna a *Bolond Istók* folytatásának: „végre nekiláthat minden érdeklődését lekötő új tervének, és megírja a magyar nemzeti költészet első nagyméretű művét”. Őszintén meg kell mondanom: azok a mindenesetre érdekes, néhány soros idézetek, amelyeket a Homérosszal, Zrínyivel, Firduszival, önmagával való „leszámolás”-ként értékel, nem éreztetik ezt a nagy eltökélést – inkább csak játékos reminiszcenciáknak minősíthetők. Búcsút akart-e mondani a népiességnek? Akkor ennek elég abszurd módon kellett történnie, mert a „Cigányok”-at a Gyulai-féle önélet-

rajzi levelében „népies víg eposz”-nak nevezi, márpedig a *Bibliával* szólva, ördögöt nem lehet ördöggel kiűzni.

Arról pedig nem kell okvetlen találgatásokba bocsátkoznunk: hogy s mint gondolkozott Arany ezekben az években a népiességről, népies költészetéről. 1853 elején a Szépirodalmi Lapokban Kazinczy Gábor nyílt levélben támadást intézett a népieskedő költők ellen, nem minden él nélkül. Ismeretes, hogy ez a cikk, és Pákh Albertnek hozzá fűzött magyarázkodása nagyonis erős reakciót idézett elő a túlérzékeny Aranyban, aki nemcsak magára értette az ócsárlást, hanem támadásnak vette az egész újabb népies irány ellen is. 1853. február 6-án ír Pákhnak hosszú méltatlankodó levelet, szinte szakításképpen.

„Azt kezdem sejteni, hogy talán nem is a rossz költemények, de általában a népies modor vagy elv ellen készül a harc és háború...” Majd határozottan: „Én, paraszi esztétikámmal, a szépet sem a népieshez, sem a nem népieshez nem kötöm kizárólag. Nekem a szép, szép minden alakban. Hogy inkább a népiest mívelem, oka hajlam, ismerése saját erőmnek, s talán némi principium is. Mert azt hiszem, hogy amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete, annak nem lesz önálló nemzeti költészete...”

Perdöntőként idézem itt Arany szavait, hozzátéve, hogy „népköltészet” névvel akkoriban a népies műköltészetet illeték. Az nem tagadható, hogy a Nagyidát követő években Arany eposzírói pályája válságba kerül, csak az valószínű, hogy éppen e művének kedvezőtlen fogadtatása lett volna a felidézője ennek a válságnak.